

Rüyaların Bilinçdışı Kuramıyla İlişkisi Üzerine*

Umur Yiğit NURAL**

Düş, başka bir deyişle rüya temasıyla ilgili gerçekleştirilen bu buluşmada, üzerine konuşmak için seçmiş olduğum konunun benden önceki konuşmacıların konularıyla doğrudan bağlantılı olması mutluluk verici. İlk konuşmacının mevzuyu rüyanın Gerçeği, Freud'un deyişle rüyanın *beyaz lekesi*, göbeği, kalbi, cücüğü, merkezi yani yoruma direnen kısmı üzerinden ele alması; sonraki konuşmacının ise rüya temasını düşlemin, Lacan'ın deyişle "Gerçeğe açılan pencere"nin¹ her özne için biricik olan yapılanışından itibaren okuması, bana da bu temayı, iki konu arasında, bilinçdışı kuramıyla ilişkisi üzerinden yeniden düşünme fırsatı verdi. Bunu anlamlı buluyorum, çünkü Freud'un karşısında afalladığı ve şüphe duyduğu rüyanın Gerçeğinden itibaren geliştirdiği çalışma yöntemi, bize bilinçdışının yapılanışı ve düzenlenişi hakkında bir *bilgi* sahibi olma imkânı sağlar. Aynı şekilde bu yöntem -yani hem rüyaların yorumuyla hem de genel olarak bilinçdışı oluşumlarla ilgili olan- klinikte düşlemler üzerine çalışabilmemize ve onu bir şekilde kat edebilmemize olanak verir. Bu anlamda, rüyanın Gerçeği ve bu gerçeğe açılan öznel pencere arasında, daha çok Freud'un *Rüyaların Yorumu* (1900) eserinden ve Lacan'ın Türkçe çevirisi de bulunan *XI. Seminerinden* (1964) yararlanarak, bilinçdışı kuramını tartışmaya açacağım.

Freud'un *Rüyaların Yorumu* eserinde kaleme aldığı önemli bir rüya ile başlayalım. Oğlu henüz ölmüş bir baba, uyumak için başka bir odaya gider ve oğlunun başına da ona refakat etmesi için yaşlı birini bırakır. Ancak baba uyurken, refakatçi de uykuya yenik düşer ve ölen çocuğun bedeni devrilen bir mumun aleviyle yanmaya başlar. Bu sırada baba, rüyasında *hâlâ* hayatta olan oğlunun yanına gelip kolunu tutarak "baba, görmüyor musun, yanıyorum?"² diye sitem ettiğini görmektedir... Rüyadaki bu sitemkâr çağırının işlevi nedir? ya da baba neden aniden uyanmamıştır? Zira Freud rüyanın hikayesini anlatırken babanın alevlerin ışığını algıladığını söyler, ancak yine de baba uykusundan uyanmaz ve rüya görmeye devam eder. Freud, *Rüyaların Yorumu* eserinin "rüya süreçlerinin psikolojisi üzerine" ayırdığı yedinci bölümünde bu sorulardan itibaren şüphe duymaya başlar: Eğer baba gerçeklikte, ölmüş oğlunun bedeninin devrilen mumun aleviyle yanmaya başladığını algıladıysa, neden rüya görmeye devam eder ve neden hemen uyanmaz?

Bu soruya kadar Freud, rüyaların görünen ve gizil içeriklerinin yorumu ve tabii rüya oluşumu hakkında bir bilgi elde etmiştir. Örneğin 1895 tarihli "Irma'ya enjeksiyon" adlı rüyasını aşamalı ve ayrıntılı bir biçimde yorumlamıştır. Yoruma tabi tuttuğu bu ilk rüya çalışmasında önemli bir saptama da yapmıştır: Her rüyada keşfedilmesi mümkün olmayan en az bir nokta -deyiş yerindeyse bilinmeyenle temas noktasını oluşturan bir göbek (boğum)- vardır.³ Yorum yöntemine direnen, rüyanın göbek deliği dediği

* Çağ Üniversitesi Psikoloji Kulübünün 15 Şubat 2021 tarihinde düş teması üzerine düzenlediği "II. Psikanaliz Günleri" buluşmasında gerçekleştirilen sunumun metnidir.

** Klinik psikolog, u.nural@windowslive.com

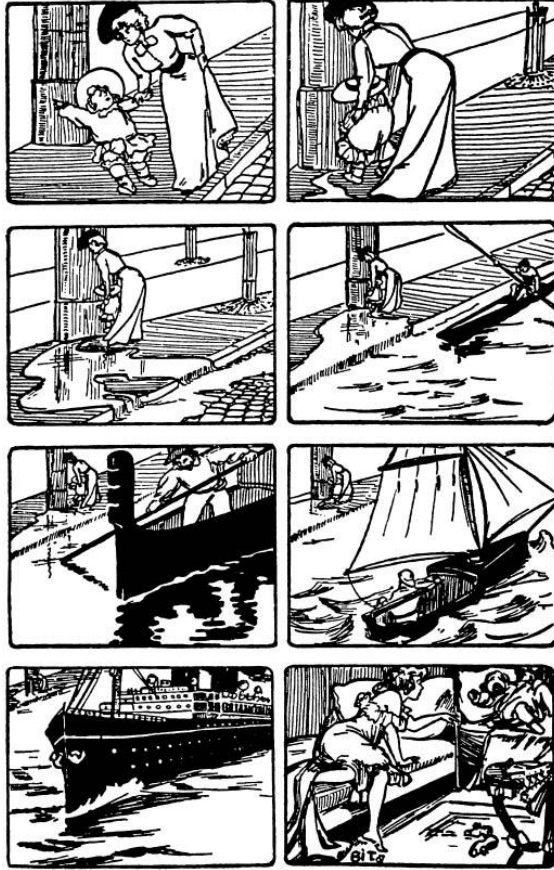
¹ Lacan, J., "Proposition du 9 octobre 1967 sur le psychanalyste de l'École", *Autres écrits* içinde, Paris, Seuil, 2001, s. 254.

² Freud, S. (1900) *Rüyaların Yorumu II*, İstanbul, Öteki Yayınevi, 2016, s. 278.

³ Freud, S. (1900) *Rüyaların Yorumu I*, İstanbul, Öteki Yayınevi, 2016, s. 191.

bu yer onu çalışmasını başka bir yerden ele almaya zorlamıştır. Freud bu noktadan itibaren rüyaların işlevinin bir çeviri çalışması gibi yapılandığını keşfetmiştir. Peki çeviriye tabi tutulan şey nedir?

Buna somut bir örnek verebiliriz. Freud eserinde “bir Fransız bakıcının rüyası”⁴ karikatürünü analiz eder (Görsel 1). Karikatüre göre bakıcı yanı başında uyuyan bebeğin ağlamasını duyar ve algılar ancak uykusuna devam eder. Rüyasında bakmaya yükümlü olduğu çocuğun işeme ihtiyacını giderir ama gerçeklikte bebeğin ağlamalarının artmasıyla birlikte rüyanın kurgusu da değişmektedir. Bebeğin çişini önce bir sandal, ardından bir yolcu gemisini harekete geçirebilecek büyük bir su birikintisine döndürür. Son noktada bakıcı uykudan uyanır ve bebeğe yönelir. Bu örnekte bebeğin ağlamalarını gerçeklikte duyan bakıcının, algılanan şeyi rüya sürecinde bambaşka bir senaryo olarak karşımıza çıkarması işte bu çeviri işlemini somutlaştırır. Algılanan şey bilinçli edime dönüşmeden önce bir çeviri işlemi gibi yapılmış rüya sürecinden geçer. Tabii her çeviride olduğu gibi rüyalarda da eksik kalmaya yazgılı ve çevrilmeye direnen noktaların olduğunu söyleyelim: Irma’ya enjeksiyon rüyasının yorumunda olduğu gibi, beyaz bir leke Freud’un yorumuna direnir. İşte bu leke rüyanın göbek deliğini oluşturur.

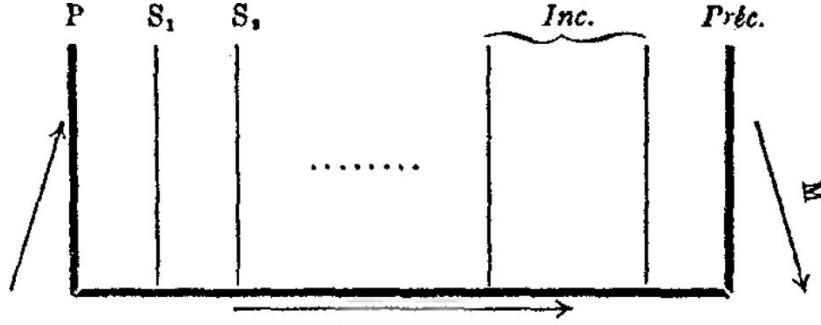

Görsel 1: Fransız bakıcının rüyası

Freud, Irma’ya enjeksiyon ve yanan çocuk rüyası gibi örneklerden itibaren, rüyalardaki çeviri işlemini ruhsal yaşamın psikolojik süreçleriyle birlikte düşünme zorunluluğu hissetmiştir. Böylece ruhsal

⁴ Freud, S. (1900) *Rüyaların Yorumu II*, İstanbul, Öteki Yayınevi, 2016, s. 114.

aygıt dediği yapının genel bir şematik tablosunu çizer (Tablo 1). Bir ucuna *algıyı* öteki ucuna ise *bilinçli edimi* yazdığı bu şema, bir zamanlar psikanalizin bilimsel bir psikoloji kuramı olduğunu kanıtlamak için yazmaya giriştiği “Taslak”tan (1895) izler taşır. Ancak bu sefer algı ve bilinçli edim arasındaki neden-sonuç ilişkisini nöronlar ve onların sinaptik bağlantılarıyla açıklamayı bırakmış, sorusunu başka bir yerden, hastalarından dinlediği ya da kendine ait rüyalarından geçerek sormaya cesaret etmiştir. Freud rüya yorumlarından yola çıkarak geliştirdiği şemada, rüya sürecinde devrede olan çeviri işlemini tam da algı ile bilinçli edim arasındaki yere, bilinçdışı adını verdiği alana konumlandırmıştır.

Tablo 1: Ruhsal aygıtın işleyiş şeması

Bu şemayla ilgili yanan çocuk rüyasından yola çıkarak sorabileceğimiz şey, uyuyan babanın gözüne çarpan mum ışığını algılaması ile uyanıp ölmüş çocuğunun bedenini kurtarmaya koşma edimi arasında vuku bulan rüyanın nasıl bir ruhsal sürecin ürünü olduğudur. Freud bunu hemen cevaplar: “Bir arzunun giderilmesi uğruna”⁵ rüya görülür. Bu durumda “nasıl” diye sorabiliriz: Bu baba rüyasında çocuğunun yanmasını görmeyi mi arzulamaktadır? Bu soruya hemen cevap veremeyiz. Oysa çocukların rüyalarında arzunun giderilmesine dair bu durumu apaçık görebiliriz. Bir önceki gün elde edemediği şekeri rüyasında gören çocuğu hatırlayalım...

Yanan çocuk rüyası belki de Freud’un İrma’ya enjeksiyon rüyasında karşılaştığı ve rüyanın göbük deliği dediği meseleyi yeniden gündeme getirir. Çünkü Freud bu rüyada tam olarak arzunun doyumuna dair geliştirdiği hipotezini başlangıçta test etmede zorluk çeker. Yardımı biraz önce dile getirdiğimiz rüyalarda devrede olan çeviri işleminin mantığında buluruz. Freud’un arzunun giderilmesine dair kuramsallaştırmasının “yapısal niteliği”⁶ kökenlerini, çeviri işlemini konumlandırdığımız bilinçdışının mantığından alır. Algılanan şey her zaman öznenin kendine has ruhsal yapısından ve ona ait gösterenlerden geçerek, yani gösterenleri harekete geçirerek bilince ulaşır. Bir başka deyişle, algılanan şey anında bilince ulaşmaz, her özne için biricik olan temsillerin vasıtasıyla anlam kazanır ve bilince ulaşır. Kısacası, rüya süreçlerinde çeviri işleminden geçen şey, özneye dair gösterenlerin farklı biçimlerde ama aynı nitelikteki tekrarına atılım verir. Freud bu rüyada babanın çocuğuna dair temel meselelerinin tekrar ettiğini düşünür. Babanın çocuğunun hastalığının başından bu yana uğraştığı

⁵ a.g.e., s. 307.

⁶ Soysal, Ö., “Rüyanın topolojisi”, *Doğu-Batı Düşünce Dergisi* içinde, n°76, 2016.

meselelere dair bilinçdışı bir bilgi farklı gösterenler, yani temsiller altına tekrar eder. Çocuğun henüz hasta yatağındaiken yüksek ateşle boğuştuğunu hatırlayalım. Rüyada da “baba, görmüyor musun, yanıyorum” siteminin belirişi, babanın oğlunun hayatta olmasına dair arzusunu ya da oğlum “benden ne ister?” sorusunu işlemesine izin verir.

Ayrıca rüyanın diğeri işlevi, babanın gerçekleşmekte olan ile aniden, travmatik bir biçimde karşılaşmasını önlemek; algılananı dilsel bir dolayımından geçirek uyanmayı sağlamaktır. Biz bu dilsel dolayımı en başında çeviri işleminin olarak adlandırdık. Freud öznenin yaşayabilmesi için hayati olan dilsel dolayımı, daha 1900 yılında, henüz Saussure’ün dilbilim derslerinin yayınlanmasından on altı yıl önce, neredeyse dilbilimsel bir hipotez olarak öne sürerek, ruhsallıkta yer alan hatırlatıcı sistemlerden ve onların birbirleriyle olan çağrışım ilişkisinden itibaren açıklamaya çalışmıştır. Yani, rüyaların ve ayrıca diğeri bilinçdışı oluşumların mantığında gördüğümüz gibi algılanan unsurlar belirli bir işleme tabi tutulduktan sonra çağrışım zincirine katılmak üzere *hatırlatıcı öğeler* tarafından temsil edilir ve ortaya çıkan bilinçli edim işte bu dolayımın ya da çeviri işleminin bir sonucudur. Freud buna benzer bir örneği esprilerin mantığında da bulur. Esprilerin güldürü niteliği kazanabilmesi için özel dilsel bir sürecin olması gerektiğini öne sürer. Espride gerçekleşen dilsel kısa devrenin güldürü niteliği kazanabilmesi için rüyalardakine benzer bir çeviri işleminden geçmesi gerekmektedir. Freud, rüyaların ve hatta esprilerin yapılanışında bulunduğu bu ruhsal süreci daha sonra bastırma adıyla kuramsallaştıracak, buna bağlı olarak rüyalardaki başat dilsel mekanizmaların yer değiştirme ve yoğunlaştırma olduğunu ileri sürecek ve bilinçdışı kuramını da bu bilgilerin üzerine inşa edecektir.

Rüyaların yorumu yöntemiyle gerçekleştirdiği buluş Freud’u bilinçdışı kuramını resmîleştirme sürecine iter. Böylelikle bir zamanlar “Taslak”ta öne sürmeyi denediği algı-bilinçli edim arasındaki neden-sonuç ilişkisi ve bu ilişkiyi belirleyen organik süreçlerle ilgili bilimsel kuramı yerine bilinçdışı kuramını yerleştirecektir. Daha sonra Lacan, bu Freudyen buluşu yeniden ele alarak bilinçdışı öznesi dediği kavramını tam da bu yere, algı ve bilinçli edim arasındaki boşluğu düzenleyen gösteren düzleminin alanına konumlandırır.

Freud’dan bu yana insanın *doğal bir varlık* değil ama *konuşan bir varlık* olduğunu kabul ettiğimizi söyleyelim. Böylece toplumsal söyleme ve kültüre yazılan bir öznenin olduğunu varsayıyoruz. Aynı filogenetik sınıftan gelmelerine rağmen insan hayvanlardan farklı bir şekilde konuşan varlık olma statüsüne sahiptir. Melman’ın altını çizdiği gibi, insanın dünyayla kurduğu ilişkisi, hayvanların içgüdülerini izleyerek nesneyle kurdukları direk ve basit bağ biçiminde örgütlenmemiştir⁷. Tersine insanın dünyayla ve kendisiyle olan ilişkisini düzenleyen şey nesnenin kaybıdır. Bu kayıp temsiller dünyasına erişebilmek için ve tabii konuşan varlık statüsü kazanabilmek için elzemdir. İnsan bu statüyü ancak ve ancak öznelliğinde imkânsız olarak temsil edilmek üzere bedenini Gerçeğinin, yani et-bedenin bastırılmasıyla kazanır. Bu da ancak Öteki’nin, radikal olarak başka olanın ruhsal müdahalesiyle yani özneyi adlandırması ve dil sistemine dahil etmesi girişimiyle başlayabilir. Zaten özne daha başlangıçtan bu yana Öteki’nin dilsel müdahalesiyle karşılaşır zira ona bakım veren, besleyen, koruyan bir başka ya da Freud’un deyişiyle bir *Nebenmensch* olmadan hayatta kalamaz. Bebeğe bakım veren annenin ya da

⁷ Melman, C., *L’Homme sans gravité*, Paris, Editions Denoël, 2002, s. 25.

çevrenin kelimelerini, çıkardığı sesleri hatırlayalım. Bebek hayatta kalabilmek için bu başkanın ona fırlattığı işaretleri deşifre etmek ve taleplerine yanıt alabilmek için onları gösteren düzeyine çıkarmak durumundadır.

Öznenin konuşan varlık statüsünü kazanabilmesi için içinden geçmek zorunda kaldığı en önemli deneyimden biri Ödip kompleksidir. Bu deneyim özetle kaybın imkânsız olarak yazılabilmesi (temel sevgi nesnesinin kaybı diyebiliriz) ve bu kaybın da ruhsallıkta bir metafor tarafından temsil edilmesi işlemidir. Böylece özne ruhsallığını düzenleyen en temelde dilsel olan bir deneyimden geçmiş olur. Bu kuramsal bilgiyi somutlaştırmak için Alfred Binet'nin şahane örneğini hatırlayalım. “Benim üç kardeşim var, Paul, Ernest ve ben” diyerek diğerleri arasında kendisini de sayan çocuk hem cümlenin öznesi büyük Ben hem de üç kardeşin arasındaki küçük ben olarak karşımıza çıkar. Bu cümlede çocuk kendisini kardeşleri arasında bir yerde, “ben” diyebildiği imgede bulur ancak sözcüğün öznesi yani büyük Ben'in her zaman bundan daha fazlasıdır. Metafor çocuğu bu küçük “ben”e sıkışıp kalmaktan kurtaran bir işleve sahiptir. Çocuk yapısal olarak her defasında küçük beni ıskalamak ve onun yerine hangi göstereni getirirse getirsin her zaman bir benden daha fazlası olduğu gerçeğiyle karşılaşmak zorundadır. Bu durum bize Freud'un buluşunun formülünü verir. Irma'ya enjeksiyon rüyasındaki beyaz lekede olduğu gibi, ne yorum getirilirse getirilsin her zaman daha fazlası söylenebilir. İşte bu her zaman daha fazlası olduğunu gösteren, rüyaların göbek deliğinde karşımıza çıkan, anlama direnen ve yazılamayan Gerçeğin ruhsallıkta imkansız olarak tanınmasına izin veren Simgeselin yani dilin sonucudur.

Böylece psikanalizin bilinçdışı öznesinin üzerinin çizilmiş, bölünmüş, eksikli bir yapıda olduğunu söyleyebiliriz. Eksikli ve konuşan varlık olmak özneyi, Heidegger'in deyişyle, yeryüzünde *şiiirsel* bir halde ikamet etmeye, yani her zaman dilsel dolayımından geçmeye yazgılar. Biraz önce Ödip kompleksinin ruhsallığı düzenlediğini söylemiştik. Bu düzenleniş ruhsallıktaki eksikliğin temel göstereni olan fallik gösterenin, Simgesel bir işlem olan kastrasyondan itibaren gösteren zincirinin motoru işlevini görmesiyle mümkün olacaktır. Böylece özne, kültürü oluşturan unsurlar olan kuşak farkı ve cinsiyet mefhumlarına dair kendi gösterenlerini üretip, üstlenebilecektir. Freud'un rüyalarda, dil sürçmelerinde, esprilerde bulup kaybettiği, yeniden bulup yeniden kaybettiği eksikliğe dair bilgi tam da öznenin etrafında gösterenlerini ürettiği temel hakikatten, delikten başkası değildir. Fallus bu deliği temsil etmeye gelen gösterenleri belirleyen, üzerinde gezinebilecekleri hattı çizen temel gösterendir. İşte biz bilinçdışı dediğimiz kavramı bu temel eksikliğin bir üretimi olarak ele alıyoruz. Algı ve bilinçli edim arasında açılan bu yarık, özneyi zevkin sınırsız boşalımından koruyan bu boşluk, gösteren zincirinin işlemlerini ve zevkin ılımanlaşmasını da garantiler: Bu da ancak açılan boşluğun özne tarafından düşlemele, Lacan'ın dediği gibi bu boşluğa açılan pencereyle, başka bir deyişle İmgesel bir tülle örtülmesiyle mümkündür.

Peki bu durumun bizim konumuzla ilgisi nedir? Burada bizi ilgilendiren en önemli mesele, Freud'un *Rüyaların Yorumu*'ndan başlayarak, *Günlük Yaşamın Psikopatolojisi* (1901) ve ardından *Espriler ve Bilinçdışı ile İlişkileri* (1905) eserlerine uzanan yöntem bilim çalışmasıdır. Freud, *Rüyaların Yorumu*'nda *algı* ve *bilinçli edim* şemasından başlayarak, *Günlük Yaşamın Psikopatolojisi*'ndeki *Signorelli* isminin unutulmuşu örneği ve daha sonra *Espriler ve Bilinçdışı ile İlişkileri* eserindeki *samimilyoner* esprisiyle birlikte bilinçdışı kuramına dair tezini Lacan'ın deyişyle “saf gösteren işlevine

indirger.”⁸ Burada bir şekilde Freud, Descartes’ın Kartezyen öznesini, “düşünüyorum öyleyse varım”, hesaplasmaya çağırır. Descartes gibi bir şüpheden yola çıkan Freud, algı ve bilinçli edim arasındaki boşlukta, hatta yarıktayım, bir buluş gerçekleştirir: Düşünme sürecini afallattığı ve kestiği yerde var olma seviyesine çıkan bilinçdışının keşfi.

Freud’un rüyalar, dil sürçmeleri ve espriler aracılığıyla keşfettiği, bilinçdışı hakikate dair kısmi de olsa bir bilgi edinme yolu olan yöntem bilim, Lacan’dan itibaren güncel klinikte gösteren çalışması olarak ortaya çıkmaktadır. Burada Lacan’ın Freud’a geri dönüş çalışmasını Saussure’ün dilbilimsel terminolojisinden ödünç aldığı kavramlarla birlikte nasıl kuramsallaştırdığını uzun uzadıya anlatmayacağım. Ancak yine de Lacan’ın Freudyen bilinçdışı kuramını, kendi deyişiyile, “bir varlık seviyesine konumlandırma”⁹ çabası takdire değerdir. Bilinçdışı öznenin tökezlediği, şaşırıp kaldığı sürpriz anlarda, özneye her zaman daha fazlası olduğunu duyurduğu hayret anlarında, Freud’un karşısında şüpheye düştüğü algı ve bilinçli edimin arasındaki boşlukta ortaya çıkmaktadır. Lacan’ın açıkça dile getirdiği gibi, bilinçdışı bir dil gibi yapılanmıştır. Şaşırılmayalım. Freud’dan öncekilerin içine hayaletleri, cinleri ve perileri, bilmeceleleri, tılsımları ve benzeri nice malzemeyi doldurdukları boşluğun ürettiği oluşumları dilsel bir yapılanmadan itibaren duyan Freud olmuştur. Freud’un bu buluşu bize, bilinçdışı kuramıyla çalışabilmenin olanağını sağlamıştır.

⁸ Lacan, J., (1964) *Seminer XI. Kitap, Psikanalizin Dört Temel Kavramı*, İstanbul, Metis Yayınları, 2013, s.46, çev. Erdem, N.

⁹ a.g.e., s. 32.